

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.1'06

МАРИНА ЗУЄНКО

(Полтава)

КАТЕГОРІЯ «МІФОПОЕТИКА» В СУЧАСНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ

Ключові слова: міфопоетика, міфопоетична парадигма, міфопоетична система, рецепція міфу в літературі, міфоелемент.

Протягом усієї історії розвитку світової літератури митці зверталися до міфу, інсталюючи міфологічні елементи в художній твір, а почасти і створюючи власний міф (неоміф) задля втілення оригінальної світоглядної моделі буття. У цьому контексті справедливим є визначення поняття «міф» Т. Манна як основи життя, одвічної схеми, формули, за якою рухається життя, постійно відтворюючи щось із підсвідомості [9, с. 18]. Міфокритик Нортроп Фрай слушно зауважував: «Основні структурні принципи літератури походять з мітів, і саме це забезпечує літературі її комунікативну силу впродовж століть, незважаючи на всі ідеологічні зміни» [9, с. 141]. Д. С. Наливайко в статті «Міфологія і сучасна література» слушно зауважував: «В зв'язках літератури з міфологією сучасна наука схильна вбачати постійний складник літературно-художнього розвитку, що проявлявся і проявляється в різних формах і модифікаціях, свідомо і неусвідомлювано для самих митців» [5, с. 170].

Висвітленню проблем міфопоетики присвячено чимало праць як сучасних вітчизняних (Д. С. Наливайко, А. Є. Нямцу, Я. О. Поліщук, О. С. Забужко, Т. В. Саяпіна, М. О. Новікова та ін.), так і зарубіжних літературознавців (Є. М. Мелетинський, Р. А. Сігал, Дж. Кемпбел, Дж. Фрейзер, М. Еліаде та ін.). Неабиякий науковий інтерес до проблем міфопоетики простежується в сучасних докторських та кандидатських дисертаціях, де міфопоетичний фактор визначається вченими як предмет наукового дослідження (Муцій В. Б. «Міфопоетична парадигма в російській преромантичній та романтичній прозі 20–40-х років XIX століття» (2009), Мейзерська Т. С. «Проблеми індивідуальної міфології (Т. Г. Шевченко – Л. Українка)» (1997), Солдаткина Я. В. «Мифопоэтика русской прозы 1930–1950-х годов (А. П. Платонов, М. А. Шолохов, Б. Л. Пастернак)» (2011), Титаренко С. Д. «Мифопоэтика Вячеслава Иванова в контексте идей русского символизма: истоки, генезис, стратегии» (2013)).

У сучасних вітчизняних літературознавчих словниках відсутнє визначення поняття «міфопоетика». На сьогодні в кембриджському, оксфордському літературознавчих словниках та виданні Дж. Куддона «Словник літературознавчих термінів та теорії літератури» пропонуються подібні визначення терміна «міфопоетика» (англ. mythoroeia) як художнього втілення, переробки міфічного матеріалу в літературі або створення «власної» міфології [13, с. 527].

Міфопоетика розглядається вченими Є. М. Мелетинським, О. Ф. Лосевим, Д. С. Наливайком, С. Д. Титаренко як динамічна система, що полягає в процесі «перетікання» міфу в літературу. Процес «перетікання» міфу в літературу здійснюється в парадигмі: переживання – наслідування – реконструкція – стилізація – трансформація – створення авторських міфів (С. Д. Титаренко).

М. Еліаде [10] переконаний, що міфи репрезентують собою парадигматичні моделі, адже в них утілено парадигми всіх видів людської діяльності.

Дослідженню категорії «міфопоетичної парадигми», виявленню її структури, як у теоретичному, так і в практичному аспектах, присвятили свої праці вітчизняні літературознавці Д. С. Наливайко, В. Б. Мусій, А. І. Гурдуз. Так, А. І. Гурдуз пропонує визначення «міфопоетичної парадигми» як моделі осмислення світу, в основі якої міфопоетичні уявлення автора про світ і світобудову як утіленої в художньому творі оригінальної світоглядно-філософської системи [2, с. 6]. На думку науковця, дослідження міфопоетичної парадигми твору полягає у виявленні міфологічного фактору у світоглядно-філософському вимірі, разом з тим міфопоетична парадигма здобуває своє текстуальне вираження в міфопоетичній системі твору. Складниками міфопоетичної парадигми є ядро міфопоетичної парадигми, міфопоетична атмосфера, модус вираження міфологічного фактору (Д. С. Наливайко, А. І. Гурдуз). Ядро міфопоетичної парадигми залежно від кількості міфологічних джерел, залучених у художню канву твору, класифікують як гомогенне (коли митець звертається до одного із різновидів міфу за походженням, наприклад, залучає в канву літературного твору лише біблійні міфи або міфи Давньої Греції) та гетерогенне (коли митець відтворює в художньому тексті міфологічний матеріал із двох чи більше різновидів міфу за походженням). Міфопоетичну атмосферу А. І. Гурдуз вирізняє гомогенну, гомогенізовану і гетерогенну: «Навколо ядра виникає міфопоетична атмосфера твору: коли автор її підпорядковує певній соціальній меті, виходячи на рівень соціального міфу, то атмосфера ця є гетерогенною (до центрального «художнього» міфу додається соціальний міф чи програма). Якщо ж чітко вираженої соціальної програми (це може бути й нова парадигма розвитку нації чи суспільства взагалі) автор не висуває, то атмосфера твору є гомогенною» [2, с. 30]. Коли письменник репрезентує в літературному творі авторський міф, то за своєю природою міфопоетична атмосфера твору є гомогенізованою.

Одним з основних складників міфопоетичної парадигми твору є модус вираження міфологічного фактору, тобто тип опрацювання класичного міфу чи створення власного міфу. Розрізняють такі модуси вираження міфологічного фактору, як міфологізація, реміфологізація, деміфологізація і власне створення авторського міфу.

Міфопоетична парадигма знаходить художнє втілення в міфопоетичній системі літературного твору. Відповідно міфопоетична система твору на рівні тексту може мати лінійну, фрагментарну чи комбіновану структуру. Якщо твір насичений міфоелементами, але вони не становлять сюжетотвірчої структури, то це фрагментарний або мозаїчний тип міфопоетичної системи. Коли ж міфопоетичний комплекс формує впорядкований подієвий стрижень літературного твору, то така міфопоетична система називається

лінійною. У межах лінійної міфопоетичної системи основними компонентами є міфологічний сюжет і міфологічні мотиви. Поєднання різних підходів до структурування міфопоетичної системи в межах художнього твору репрезентує комбінований тип міфопоетичної системи [2, с. 27].

Віра Зубарева запропонувала системний підхід до вивчення міфопоетичного континууму літературного твору. У своєму дослідженні літературознавець послідовно доводить, що лише виявлення взаємовідносин між літературними і міфологічними/фольклорними елементами в художньому творі є недостатнім задля цілісного сприйняття художнього задуму митця. Лише поглиблене вивчення виявлених міфоелементів і їх структурування в парадигму за ієрархічним принципом дозволить цілісно розкрити ідею художнього твору. Аналізуючи міфопоетичні парадигми художнього твору, дослідниця виокремлює основну парадигму (наприклад, міфи Стародавнього Риму), функціональну (наприклад, календарний міф) і мета-парадигму (дерево-життя) [15, с. 101].

Я. Поліщук досліджує міфологічний чинник системно на різних рівнях художнього твору: архетипно-ініціальному (кшталтування героя), аналогічному (вироблення символічного культурного коду) та дискретному (творення візійних світів із переосмисленням, естетично самодостатнім міфом, який нерідко називають авторським) [7].

Міфопоетична парадигма – це система світоглядних уявлень автора про закономірності розвитку життя, взаємин людини із соціумом і природою. Міфопоетична парадигма знаходить утілення на текстовому рівні в межах міфопоетичної системи. Міфопоетична система літературного твору може досліджуватися на різних структурних рівнях художнього тексту: тематичному, часо-просторовому, імагогічному, композиційному, сюжетному, жанровому, мовному, стильовому. Адже ключовим поняттям у визначенні міфопоетики є цілісність та взаємодія формальних і змістових компонентів художнього твору, в яких утілюються окремі міфологічні елементи, що у своїй сукупності становлять міфопоетичну структуру твору.

На тематичному рівні в художньому творі може домінувати міфологічна тема. Головним предметом міфопоетичного зображення в літературі є «надособисте життя» (термін Моде Бодкіна «Архетипічні зразки в поезії»). Теми можуть класифікуватися за походженням легендарно-міфологічної традиції: античні, біблійні, слов'янські, скандинавські, кельтські та ін. А також класифікуватися за циклами міфу – космогонічні, есхатологічні, антропологічні, етимологічні, героїчні та ін. Наприклад, в основі поеми «Втрачений рай» Дж. Мільтона – біблійна тема гріхопадіння людини, разом із тим домінантними є космогонічна та антропологічна тематика. Звертаючись до міфологічної теми, письменник дає оцінку життя з позиції вічності, актуалізуючи культурні першоджерела в сучасному йому світі.

Стосовно міфологічної картини світу цікавими є теорії структуралістської школи в осмисленні поняття «міф», представлені в працях К. Леві-Строса, Р. Барта. Міф, на думку К. Леві-Строса, діахронічний (історична оповідь про минуле) і синхронічний (як інструмент пояснення минулого і теперішнього). Міфема є зв'язком між діахронією і синхронією. Міфема (Дж. Куддон) – набір одиниць, які поділяють єдину функціональну рису [13, с. 527]. Так, світ описується завдяки міфологічно понятійному синкретизму.

Міфологічним фундаментом світу є синкретизм Хаосу/Космосу, точніше постійний перехід від Хаосу до Космосу і навпаки. Міфологічна схема світу потрійна: земний, небесний, підземний світи. Також простір між землею і небом представляється в образі космічного дерева. Основні опозиції міфологічної моделі світу простежуються в художньому тексті на рівні деталей: верх–низ, тепло–холод, світло–темрява (означає початок кінця).

За О. С. Киченком, міфологічна картина світу заснована на співвідношенні універсальних категорій профанного і сакрального (відповідно хаотичного і космічного) [3]. Міфологічну картину світу з точки зору психоаналізу пояснює М. Еліаде [10, с. 25]. У міфологічному просторі завжди повинен бути сакральний центр. Одним із його образів (*Axis mundi*) М. Еліаде називає дерево. Навколо вісі розміщується «наш» світ, тому вісь знаходиться посередині, «пуп Землі», «центр світу». У «центрі світу» знаходиться священне місце, розрив у однорідному просторі, яке дає можливість здійснювати перехід з одного космічного рівня на інший (з неба на землю). Так, у християнському світі сакральними вершинами-місцями стали Єрусалим, Константинополь, Афон, Київ. Священний центр у художньому творі умовно формує коло. Разом із тим чотири кінця світу в усіх світових міфосюжетах мають свої значення. Захід і Північ означають небезпеку, смерть, потойбічний світ. Натомість Південь і Схід утілюють відродження життя, достаток, «землю духа».

Є. М. Мелетинський стверджує, що в багатьох міфологіях космос є впорядкованим простором і локалізується біля великої річки, навколо якої концентрується господарське і релігійне життя [4, с. 217]. Разом із тим схема космосу має трихотомічну структуру (потрійне уявлення про світ – земний, небесний і підземний) уключає в себе необхідний простір між землею і небом (цей простір у багатьох випадках уособлює собою образ космічного дерева) [4, с. 207]. Верх і низ – одна з основних опозицій міфологічної моделі світу, котру в художньому тексті легко простежити на рівні деталей. Водночас отвір до іншого світу може символізувати оволодіння сакральним знанням. Наприклад, у біблійному міфі закладений вертикальний модус світобудови: небеса – земний світ – пекло, де людина перебуває посередині як об'єкт боротьби світла із темрявою.

Міфічний час за своєю природою – циклічний. Найменшим циклом часу, у тому числі у світовій культурі, є доба. У ході розвитку сюжетної лінії міфочас рухається за сонцем: від сходу до заходу і ночі. Дванадцята година дня і ночі, відповідно опівдні й опівночі наступають зони «сакрального мовчання світу» (за М. О. Новиковою [6]). У розділі «Міфічний час і його «парадигми» Є. М. Мелетинський зауважує, що міфічне минуле – це особлива епоха першотворення, міфічний час, пра-час (*Ur-Zeit*), первісний час, який передував емпіричному часу. Учений зазначає: «У дихотомії первісний сакральний час і час емпіричний саме перший отримав маркування як особливий “час”» [4, с. 173]. Класичним прикладом міфічної епохи першотворення вважається «час сновидінь» (*dream time*).

Так, на часо-просторовому рівні міфологічний компонент поетичної картини світу співвідноситься з тими світовідчуттями, які домінували в культурі країни досліджуваного періоду. А. Горбань доводить, що міфологічний аналіз демонструє, що міф присутній у літературі не лише як повторювані

елементи (образи, мотиви), а і як структура: 1) структура художнього часу, такого ж ідеального, неоднорідного й циклічного, як і час міфу; 2) структура художнього простору, яка, подібно до міфу, є цілісною й повною символічною моделлю світу; 3) структура художньої оповіді, у якій називання до-рівнює існуванню, «викликаючи» з небуття «справжньої» оповіді, що надає художньому світу спрямованості до мети (провідницького призначення, долі); 4) мовна структура – збережені у внутрішній формі слова (О. Потебня) асоціативні зв'язки, які для сучасної свідомості переважно непрозорі, але залишаються несвідомим «способом мислення» у снах і творчості, складаючи їх символічний код [1, с. 49].

Стосовно міфологічного образу, то, на думку О. С. Киченка [3], це «фрагмент міфу». У міфологічному образі в конкретній формі втілено загальне уявлення давніх людей про виникнення світу, представлені первісні пояснення явищ природи і людського життя. Міфологічні образи переосмислюються в художньому творі відповідно до авторського задуму. Водночас міфологічні образи містять вічні «коди», важливі для розуміння світу і буття на різних етапах історії людства. Аналізуючи міфологічні образи, які використав письменник у своїх художніх творах, слід враховувати специфічні ознаки певного образу в національній міфології.

Щодо характеристики персонажа художнього твору, то він теж може перебирати на себе певні вчинки культурного героя міфів. Щодо особливостей змалювання культурного героя (міфічного героя), то, як правило, він вирушає в мандрівку в інший світ, знаходить спосіб перемогти або перехитрити охоронця природних чи культурних об'єктів, вилучає ці об'єкти з їхнього джерела, викрадає їх і приносить людям [3, с. 197].

На сюжетному рівні здійснюючи міфопоетичний аналіз, розрізняють структуру міфологічного сюжету як цілісної, замкнутої єдності протилежних, але взаємопов'язаних речей і явищ (Киченко А. С. «Фольклор как художественная система (проблемы теории)»). Замкнутість, повторюваність, циклічність визначають семантичну тривалість міфологічної структури і циклізацію подій як структурний принцип оповіді. Оскільки міфологічна думка (за Є. М. Мелетинським) сконцентрована навколо таких метафізичних проблем, як таїна народження і смерті, доля тощо. Так, основними міфосюжетами є міф творення, міф про шлях-випробування, міф про кінець світу і воскресіння (відродження).

Щодо художніх особливостей мови міфу знаковими є праці О. О. Потебні, О. М. Афанасьєва, Ф. І. Буслаєва та ін. Родоначальником лінгвістичної концепції міфу став Макс Мюллер. У міфопоетичній структурі художнього твору літературознавці розмежовують поняття «символ» і «архетип». В «Енциклопедії символів, знаків, емблем» (укладач В. Андреев) запропоноване визначення символу як елемента живого сакрального міфу і як прояву вічного й істинного в повсякденному. Наприклад, символізм Царства Божого (Рай) – містичний шлюб, алхімічне золото, дерево, чотири річки, Центр. К. Г. Юнг у «Теорії архетипів» зазначає, що архетипи – це своєрідні структури первісних образів колективної безсвідомої фантазії і категорії символічної думки. Наприклад, він розглядає архетип сонця, лісу, повітря, матері, дитини тощо.

Рецепція міфу в різні літературні періоди значно відрізняється як в інтерпретації конкретного міфічного героя, так і в цілісному баченні функцій міфу в літературному творі. Так, у колективній монографії міфокритика Роберта А. Сігала представлена теорія німецького дослідника Ганса Блумберга («Work on Myth» (1977)) щодо відмінності поглядів на міф у добу Просвітництва і модернізму. На його думку, взаємозв'язок міфу й літератури в історії літератури різних народів і країн світу є безпрецедентним. У всі часи міфи розцінювалися не лише як тексти, а були догмою, навіть священними текстами, проте мислилися поза релігією. Етіологічний характер античного міфу переважає біблійний міф у спробі пояснити природу та походження предметів чи явищ природи. Учений доводить думку про те, що в міфі пояснюється поява всього, що існувало в первісному світі, натомість Біблія не роз'яснює, наприклад, як з'явилась райдуга. Один із провідних шумерологів Самюель Крамер стверджує, що міф є метафоричним описом фізичного світу [14, с. 144].

У добу Просвітництва, на переконання вченого, відбувається частковий перехід від міфу як джерела задоволення інтелектуальних запитів людини про світ до науки. Для просвітителів міф є лише одним із джерел пояснення світобудови і закономірності життя людей і їхнього зв'язку із природою. Для модерністів міф, на переконання Блуменберга, – це джерело подолання страху перед світом, спосіб задовільнити потребу «я як удома у світі», адже людям властиве бажання того, щоб світ був кращим [14, с. 146].

У книзі «Сила міфу», написаній на основі телевізійних передач за участю американського міфокритика Джозефа Кемпбелла і Білла Моерса, підкреслюється думка про те, що одвічна потреба письменника в міфах пояснюється бажанням ідентифікувати свою індивідуальність не лише з локальною групою, а й із планетою в цілому [14, с. 136].

В антології «Класична міфологія в англійській літературі» (упоряд. Джефрі Майлз) досліджено інтерпретацію міфологічних персонажей (Орфей, Адоніс, Пігмаліон та ін.) в історії світової літератури. Наприклад, Орфей – музикант, для давніх греків він – духовний наставник, учитель, таємнича постать, для римлян – скорботний закоханий. У середні віки Орфей уособлював гріховну людину, яка намагається врятувати свою душу із пекла, або Христа, який успішно рятує душі людей. У добу Відродження він є символом космічного порядку та гармонії. У XVIII столітті з ним асоціюється розвиток цивілізації і він є символом упорядкування суспільства. У XIX столітті він – трагічно закоханий, у XX ст. – той, хто безстрашно досліджує темні сторони душі, символ обмеженості мистецтва людини [12, с. 4].

Таким чином, інтерес до міфологічного як значущого елемента поетики літературної творчості є однією із провідних тенденцій у сучасній науці про літературу. Прагнення митців осмислити світобудову в архетипічних сюжетах і образах утілюються у зверненні письменника до міфології. Дослідження міфопоетики літературного твору полягає у виявленні міфопоетичної структури на різних рівнях художнього тексту (тематичному, мотивному, образному, просторово-часовому, сюжетному, мовному), а також аналізі авторського міфу, архетипної символіки і взаємодії різних міфологій у межах одного тексту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горбань А. Сліди міфу в художньому тексті: «Кленовий пагін» Григора Тютюнника / Анфіса Горбань // Слово і час. – 2013. – № 5. – С. 43–49.
2. Гурдуз А. І. Міфопоетична парадигма в українській та західноєвропейській «прозі про землю» кінця XIX – першої третини XX ст. / А. І. Гурдуз. – Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – 216 с.
3. Киченко А. С. Мифопоэтические формы в фольклоре и истории русской литературы XIX века / А. С. Киченко. – Черкассы : Изд-во Черкасского ун-та, 2003. – 372 с.
4. Мелетинский Е. М. Поэтика мифа / Е. М. Мелетинский. – М. : Восточная литература, 1995. – 408 с.
5. Наливайко Д. С. Міфологія і сучасна література / Д. С. Наливайко // Всесвіт. – 1980. – № 2. – С. 170–182.
6. Новикова М. О. Міфосвіт Григора Тютюнника: степ і сіль / М. О. Новикова // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2004. – № 5–6. – С. 149–158.
7. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму. Т. 2 / Я. Поліщук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. – 392 с.
8. Топоров В. Н. Модель мира (мифопоэтическая) / В. Н. Топоров // Мифы народов мира : энциклопедия : в 2 т. / [гл. ред. С. А. Токарев]. – М., 1988. – Т. 2. К–Я. – С. 161–164.
9. Фрай Н. Архетипний аналіз: теорія мітів / Н. Фрай // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / за ред. Марії Зубрицької. – 2-е вид., допов. – Львів, 2001. – С. 142–172.
10. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторяемость / Мирча Элиаде. – СПб. : Алетейя, 1998. – 250 с.
11. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / [сост. В. Андреева и др.]. – М. : Локкид, 2004. – 576 с.
12. Classical Mythology in English Literature : a Critical Antology / [ed. by Geoffrey Miles]. – London : Routledge, 1999. – 471 p.
13. Cuddon J. A. English Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory / J. A. Cuddon. – Harmondsworth : Penguin Reference, 1999. – 991 p.
14. Theorizing about Myth / Segal Robert Alan. – Massachusetts : University of Massachusetts Press, 1999. – 184 p.
15. Zubarev V. Systems Approach to literature : Mythopoeitics of Chehov's Four Major Plays / V. Zubarev. – Westport : Greenwood Press, 1997. – 184 p.

МАРИНА ЗУЕНКО

КАТЕГОРИЯ «МИФОПОЭТИКА» В СОВРЕМЕННОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

В статье представлен анализ современных исследований в области мифопоэтики как отечественных, так и зарубежных литературоведов. Представлены различные подходы к определению и методологии исследования категорий «мифопоэтическая парадигма» и «мифопоэтическая система».

Ключевые слова: мифопоэтика, мифопоэтическая парадигма, мифопоэтическая система, рецепция мифа в литературе, мифоэлемент.

MARYNA ZUYENKO

THE CATEGORY OF «MYTHOPOEIA» IN MODERN LITERARY THEORY

The article deals with the analysis of modern scientific issues on mythopoeia of Ukrainian and foreign literary critics. The different approaches are studied to such notions as «mythopoetic paradigm» and «mythopoetic system».

Key words: mythopoeia, mythopoetic paradigm, mythopoetic system, reception of myth in literature, mythological element.

Одержано 7.09.2014 р.